

BÓDY ZSOMBOR

A legintelligensebb magyar falu: Porvár!

„Ha létesíthetnénk egy oly városrészt, melyben a hivatalnokok nagy száma telepednék le állandóan, ez igen rövid idő alatt egyike lehetne Budapest legelőkelőbb városrészeinek, mely bizonyára nagy vonzerőt gyakorolna számos más, nem hivatalnok, a középosztályhoz tartozó családra is.”¹

„Úgy volt a terv, hogy csak művelt emberek szövetkezzenek, a durva, értelmetlen, kapzsi tömeg maradjon távol.”²

1883 tavaszán Budapesten a Koronaherczeg – ma Petőfi Sándor – utcai postahivatal főnökének, Gaál Ferencnek szobájában gyakran beszélgetett néhány posta- és távírdatiszt; Baló Géza, Konty Antal, Kaiser Nándor és mások. A téma a tisztviselők életviszonya volt, és azok javításának lehetőségei. Hogy pontosan miről folyt a szó, nem tudható, a beszélgetések eredményeként azonban megszületett a Budapesti Tisztviselők Házépítő Egyesülete.³ Nem az első ilyen kezdeményezés volt ez, 1871-ben már alakult egy hasonló egyesület, de az nem kapott építkezéseire kölcsönt, így megszűnt.⁴ Szintén 1883-ban alakult egy másik egyesület is, ennek elnöke Szász Károly, aki akkor a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tanácsosa, későbbi református püspök volt.⁵ A két egyesület között

¹ Jelentés a budapesti lakásügy tárgyában. A fővárosi lakbizottság megbízásából összeállította Neményi Ambrus. Budapest, 1883. 26.

² Tolnai Lajos: Új föld, új szerencse című regényének 7. része. Pesti Napló 1890. október 16. 285. sz. 1. (a továbbiakban: P. N.)

³ Gaál Mózes: Huszonöt év. A tisztviselőtelep története. Budapest, 1911. 9–13. (a továbbiakban: Huszonöt év) A kötet a Tisztviselőtelep hivatalos története.

⁴ Pedig tekintélyes – főként jogász – hivatalnokokból állt, vezetői: Zádor Gyula, az Igazságügyminisztérium osztálytanácsosa, Jánosi Ferenc, az Országos Törvénytár szerkesztője, Grubiczy László szintén az Igazságügyminisztériumból, valamint Máday Izidor, Wagner Sándor, Gecző János. Huszonöt év 6–8.

⁵ További vezetői: Szász Róbert miniszteri titkár, Károly József törvényszéki bírósági elnök, Lung György fővárosi tanácsjegyző. Huszonöt év 7. Egy másik tudósítás szerint az 1882–84-es „lakásszükség és drágaság” idején több más egyesület, szövetkezet is alakult, de később sikert

természetesen azonnal vetélkedés bontakozott ki. A kevésbé fényes nevek ellenére azonban a postatisztek kezdeményezte egyesület tudott megállni a lábán, a másik megszűnt. Sajnos nem tudható, minnek köszönhette sikerét Szász Károly egyesületével szemben, talán egyszerűen realisabbak voltak elképzelései.⁶ A Gaál Ferenc elnöklete alatt megalakult egyesület – melynek kezdeti taglétszáma bizonytalan⁷, főként postai és fővárosi tisztviselőket egyesített – telepszerűen, egy helyen kívánt építkezni, míg a másik egyesület a városban szétszórtan szerette volna felépíteni tagjainak házeit. Valószínűleg igazuk volt Gaál Ferencéknek abban, hogy egyszerre több házat olcsóbb volt felépíteni, egy telephez könnyebb volt kedvezményeket szerezni. Talán helyzeti előnyt is jelentett számukra, hogy a Postán nagy létszámú tisztviselő dolgozott együtt, így megpróbálhattak nagyobb kört közvetlenül is bevonni az egyesületbe.⁸

Családi házak telepszerű felépítése a múlt század 80-as éveiben újszerű gondolat volt nemcsak Magyarországon, hanem a kontinensen is. A múlt század utolsó harmadában Angliából – több hullámban – kiinduló középosztályi életmódreform-mozgalmak egyik központi eleme volt a lakásviszonyok átalakításának célkitűzése. Ebben az időben már Európa legtöbb nagyvárosában álltak vagy épülőfélben voltak a villanegyedek – Budapesten az Andrássy út Városliget felé eső végén és környékén –, de ezek általában a leggazdagabb rétegek lakóhelyei voltak, és kevés közülük volt – az angliai Bedford Park⁹ kivételével – a különféle művészeti törekvésekkel is összefonódott életmódreform-mozgalmakhoz. Ha a kontinensen ilyen villanegyedek szervezeten, valamilyen kezdeményezés nyomán létrejöttek – mint például az 1870-es években Bécsben a kifejezetten előkelő Wiener Cottage Verein keretében –, akkor azokban általában építészeti szem-

nem ért el. Építő ipar. (korábban Építési Ipar.) XII. évf. 1887. június 24. 1–2. (a továbbiakban: É. i.)

⁶ Gaál Mózes nem említi munkájában a két egyesület rivalizálását, ő csak a másik egyesület alakításáról tudósít, némiképp az előzmények közé sorolva azt.

⁷ A Budapesti Hírlap (a továbbiakban: Bp. H.) tudósítása szerint (augusztus 3. 213. sz. 5.) 160 taggal alakult, Gaál Mózes 300 főről írt. Huszonöt év 11.

⁸ Kis nyilatkozatháború zajlott a két egyesület között. Bp. H. július 27. 206. sz. 3–4. Szász Károly egyesülete érvel nyilatkozatában a városban szétszórtan történő építkezés mellett. Válaszként: Bp. H. augusztus 2. 212. sz. (Melléklet 1–2.) Gaál Ferenc, Baló Géza és Konty Antal kijelentik, hogy az előző nyilatkozat keltette látszat hamis, nincs két pártja a hivatalnokok házépítő mozgalmának, mert a másik egyesület nem is létezik. Ez igaz is volt, de az ő egyesületük is csak másnap, augusztus 3-án tartotta alakuló ülését a Posta és Távirópalota dísztermében. Bp. H. augusztus 3. 213. sz. 5. Szász Károly egyesülete csak augusztus 14-én vette közzé alakuló közgyűlésének hírért. Bp. H. augusztus 14. 224. sz. 5. Erre a gyűlésre – elkerülendő azt a heves vitát, ami Gaál Ferencék egyesületének alakuló ülésén zajlott le – csak az előzetesen feliratkozottak léphettek be külön meghívóval.

⁹ Sármany Parsons Ilona: Villa és családi ház. In: Polgári lakáskultúra a századfordulón. Szerkesztette Hanák Péter. Budapest, 1992. (a továbbiakban: Sármany 1992.)

pontból, és a lakások beosztása, következésképp az életmód szempontjából kevés valósult meg nemcsak az életmódreform célkitűzéseiből, hanem a hagyományosnak tekinthető angol családi ház és a hozzá kötődő életforma sajátosságaiból is.¹⁰ Az életmódreform-elképzelések egyik központi elemének tekinthető családi ház, kertvárosi életforma igényének ilyen korai és ilyen – a villanegyedek lakóihoz képest – viszonylag alacsony társadalmi helyzetű rétegeknél való jelentkezése eddig feltáratlan jelenség.¹¹ Az 1900-as és 1910-es évek ilyen jellegű törekvéseit, illetve megvalósult telepeit és épületeit (Bírák és ügyészek telepe a Svábhegyen, mátyásföldi telep, egy-egy kiemelkedő építész alkotásai), valamint a művészethez kapcsolódó hasonló törekvéseket már alaposan elemezték¹² épp úgy, mint a munkáslakás-építések történetét, s azt is kimutatták már, hogy a családi ház, életmódreformhoz kapcsolódó ideálok már az 1880-as, 1890-es évtizedben is jelen voltak Magyarországon.¹³ Mindezidáig azonban feltáratlanul maradt, hogy ezek a törekvések elszórt újságcikkeken kívül már a gyakorlatban is jelentkeztek ebben a korai időszakban is. Pedig a Tisztviselőtelep létrejöttén keresztül legalábbis egy aspektusból megragadható a Budapesten formálódó középosztály életmódjának, életeszményének kialakulása. A telep létrejötte ugyanakkor azt is megmutathatja, milyen mozgástérben, milyen stratégiákkal érhetett el eredményeket egy „civil kezdeményezés” a századvég Magyarországon.

A „Házépítő Tisztviselők Egyesületének” vezetése a megalakulás után hamar kijelölte az építkezések jövődő helyszínét az Üllői út végén, a vámon kívül, a korábbi marhavásártér helyén (a mai Népliget és Orczy-kert között). A területet tulajdonosa, a főváros akkoriban mezőgazdasági művelésre bérbe adva hasznosította. Az egyesület kérvényezte a városi tanácstól, hogy négyszögölenkénti 1 Ft-os áron engedje át az összesen 33 109 négyszögölnyi területet, melynek leltári ára négyszögölenként 8 forint volt.¹⁴

A főváros a kérelem kapcsán megpróbálta a budapesti lakásvizonyokat egészében áttekinteni és meghatározni a maga lehetséges szerepét a lakáshelyzet

¹⁰ Sármány 1992.

¹¹ Angliában is csak 1900 körül indult meg a tisztviselői rétegek családi házakba települése. Sármány 1992. Az építészeti törekvésekben is megnyilvánuló életmódreform megindulását Hanák Péter is 1–2 évtizeddel későbbre teszi és a nagypolgársághoz köti inkább. Hanák Péter: A kert és a műhely. Budapest, 1988. 52.m 62,

¹² Sármány Parsons Ilona idézett munkája, valamint Sármány Parsons Ilona: Villa Colonies in Vienna and Budapest. 1870–1914. In: Urban Space and Identity in the European City 1890–1930s. CEU History Department Working Paper Series. no. 3. Ed. Susan Zimmermann. Budapest, 1995., Sármány Parsons Ilona: A polgári lakáskultúra változásai a századfordulón. Pavilon, 1990. 4. és Gábor Eszter: Az epreskerti művésztelep. Művészettörténeti értesítő, 1990. 1–2.

¹³ Buzinkay Géza: A középosztály lakásideálja. In: Polgári lakáskultúra a századfordulón. Szerkesztette Hanák Péter. Budapest, 1992.

¹⁴ Huszonöt év 13–19.

alakításában. E célból a középítészeti, közegészségügyi és pénzügyi bizottságok egyes tagjaiból egy lakásügyi bizottmányt hoztak létre. E testület 1883. június 17-én tartotta első ülését, ahol is „minthogy a bizottság tagjainak nagy része a nyári évszakban a fővárosból eltávozik, s így ezen időszak a szőnyegen lévő kiváló fontosságú ügy megvitatására nem alkalmas, minthogy továbbá a bizottság előtt semmiféle konkrét előterjesztés nincsen”,¹⁵ megbízta Neményi Ambrust, hogy a kérdéshez egy tanulmányt és egy javaslattervezetet készítsen. Neményi szeptemberre – külföldi városok, London, Párizs, Hamburg hatóságaival és a téma szak tekintélyeivel levelezve – el is készítette jelentését. A munka aktív fővárosi lakáspolitikát szorgalmazott a „szegény osztályoknak emberekhez nem méltó lakviszonyaiból az előkelőbb osztályokra háramló veszélyekre” és „a társadalmi békének zavartalan fenntartásához fűződő” érdekre hivatkozva.¹⁶ A jelentés szerint különösen veszélyes, hogy a „lakásínség szintjére” ... „leszáll a jobb osztályoknak számban és műveltségben nem megvetendő része is. A tanítók, tanítónők, a hivatalnoki osztály alsóbb fokozatai, egyáltalán azon széles rétege a művelt középosztálynak, mely egy városnak egészséges, tiszteletre méltó és rokonszenves részét képezhetné.”¹⁷ Neményi szerint e rétegeken túl még „a magánvállalatok hivatalnokai, a jobb kézművesek” is támogatást érdemelnek lakáshelyzetük javításában, mert ezek képezik a „szegényebb osztályoknak” azon segítségre szoruló rétegeit, amelyeken egyúttal lehet is segíteni. „Ezekben és csak is ezekben tehető fel az érzék a nagyobb és egészségesebb lakás értéke iránt, valamint kiválóan ezekben található fel azon erély is, mely szükségeltetik, hogy valamely egyén kilépve eddigi szokásaiból, helyzete emelésén működjék.”¹⁸ A javaslat nem a főváros saját lakásépítési programját irányozta elő, hanem az építkezni vágyókat igyekezett támogatni, illetve kedvezményekkel az építési vágyat felkelteni, pontosabban sajátos irányba terelni. „Családi házak” és úgynevezett „munkásházak” építését szerette volna előmozdítani a tervezet, oly módon, hogy a feltételeknek megfelelő építőket olcsón megszerezhető telekkel, 30 évi állami és községi adók alóli mentességgel, a 60 házat meghaladó csoportos építkezés esetén a csatornázás és vízvezeték-fektetés munkáinak az építkezésekkel egy időben történő elvégzésével támogatja. A javasolt feltételek a következők voltak: egy telek nem lehet nagyobb 200 négyszögölnél, húsz év előtt nem adható el, egynél több telket egy ember nem vásárolhat meg, a teleknek maximum 3/5-ét lehet beépíteni úgy, hogy az egy család számára legyen lakásnak alkalmas, és a felépített házban a tulajdonosok albérlőt nem tarthatnak.¹⁹ A „munkásházakkal” szemben támasztott feltételek ettől annyiban tértek el, hogy ott egy házban két lakás is lehetett,

¹⁵ Jelentés a budapesti lakásügy tárgyában. A fővárosi lakbizottság megbízásából. Összeállította Dr. Neményi Ambrus. 1883. Budapest, 1. (a továbbiakban: Jelentés)

¹⁶ Jelentés 3.

¹⁷ Jelentés 3.

¹⁸ Jelentés 71.

¹⁹ Jelentés 37–40., 67–71.

a szobák számát pedig lakásonként kettőben maximálták, ilyen korlátozás a „családi házakat” illetően nem volt.²⁰

E szabályoktól remélte Neményi Ambrus, hogy a főváros támogatásait nem lehet majd spekulációs célokra felhasználni, s nem egy új privilegizált háztulajdonosi csoport jön létre, hanem valóban a megcélzott rétegek használják majd fel a kedvezményeket, mégpedig a támogatni kívánt háztípusok építésére. A bércaszárnyával szembeállított családi ház pozitív vonásaként Neményi a „családi élet bensőségét” emelte ki, mely minden nemzet „crejének fő forrása”, valamint a higiéniai szempontból jobb életkörülményeket és a tulajdonnak az erkölcsi egészséget erősítő hatásait. Ezzel szemben a bércaszárnya – számára – az erkölcsstelenység fogalmával kapcsolódik össze a telekspekuláció²¹ és a lakóit jellemző életmódon keresztül. Egyedül 1883 augusztusában 14 000 család költözött Budapestre, amikor összesen 84 000 család és 71 000 lakás volt a fővárosban.²² Ez Neményi szerint hatalmas szám, még akkor is, ha tekintetbe vesszük, hogy augusztus egy negyedév utolsó hónapja, és így a bérletek lejárta miatt talán többen költöznek ekkor, mint más hónapokban. „Kiféjlődik így a vándorszellem ... a könnyű szívvel évnegyedről évnegyedre lakhelyet változtatókban.”²³ A jelentés szerzőjének elképzelései szerint viszont az ideális a saját tulajdonban lakás, és az ebből következő ragaszkodás a házhoz, utcához, környékhez, végső soron pedig a felelősségérzetet a közösség iránt. A bércaszárnya amellett, hogy ezt nem segíti elő, még az egészségtelen életmódnak, a betegségeknek is melegágya.

Neményi Ambrus javaslatára az egyesület a fővárosi közgyűlés határozatával megkapta a kért területet a kívánt kedvezményes áron. A döntés előtt az egyesület küldöttségekkel igyekezett hatni a város vezetésében fontosabb szerepet játszó

²⁰ Ekkor csak a családi ház kategóriába tartozó házak épültek föl, de a következő évtizedben már munkáslakások is épültek. 1897-ben alakult a Munkás Otthon Szövetkezet, amelynek keretében Rákosligeten 1906-ig 408 lakás épült fel. Gyáni Gábor: Bércaszárnya és nyomor-telep. Budapest, 1992. 54–55. (a továbbiakban: Gyáni)

²¹ A telekspekuláció, a bérházépítés és a magas lakbérek kölcsönös összefüggését már a korban is mindenki nyilvánvalónak látta. Mivel bérházakat építettek a nagyobb nyereség reményében érdemes volt telkekkel spekulálni, s hogy a spekulációból hasznot szerzhessenek, bérházakat építettek, ennek eredményeként folyamatosan emelkedtek a lakbérek. Gyáni 16–31. Ez egész Európában megfigyelhető jelenség volt. Daunton, M. J.: A munkáslakás európai összehasonlításban, 1850–1917. In: Változás és folytonosság. Történelmi figyelo 3. Tanulmányok Európa XIX. századi társadalmáról. Szerkesztette Gyáni Gábor. Debrecen, 1992. Családi házak építésénél viszont nemigen lehetett spekulálni.

²² Jelentés 11. E valóban nagy szám valószínűleg nem jelenti, hogy a főváros egész lakossága lakhelyet változtatott néhány év leforgása alatt, feltehetően volt egy gyakran költözők és egy lakóhelyet szinte sohasem váltó réteg, vagy pedig a költözök az életpálya fontos eseményeihez, elsősorban a házassághoz kapcsolódott. Érdekes lenne tudni, hogy a különböző társadalmi csoportokat mi jellemezte ebből a szempontból. A telepre kiköltözők mindenestre állandó lakhelyre igyekeztek szert tenni.

²³ Jelentés 11.

személyekre. Sikerült is megnyerniük ügyüknek Gerlőczy Károly alpolgármestert és Alkér Gusztáv tanácsnokot. A feltételek azonban némileg eltértek a Neményi-féle javaslatban foglaltaktól. Kikötötték, hogy a házak maximum egy emeletesek lehetnek, de nem egy, hanem maximum két lakást tartalmazhatnak, s az egyiket a tulajdonosnak kell laknia.²⁴ A belügyminiszter először megvétózta a főváros döntését, utóbb azonban újabb petíciók és deputációk után a budapesti közgyűlés megismételt határozatát ő is elfogadta. E második határozat után, amely már 1884. október 1-jén született, 1885 januárjában felparcellázták a területet. Jó újabb egy év múlva, 1886 márciusában kisorsolták a parcellákat az egyesület tagjai között, s a főváros csak ekkor mondott fel a terület addigi bérlióknak.²⁵ Ezt követően a földmunkák után – el kellett egyengetni a talaj jelentősebb szintkülönbségeit – megindult az útépités, csatornázás, megoldották a közvilágítást, egyelőre jobb hűján utcai petróleumlámpákkal, fákat ültettek (a főváros adta ingyen a facsemetéket).²⁶ Még 1886-ban fölépült 46 ház a telepen. Az első építő Kaiser Nándor volt. 1887 végére pedig már 117 családi ház állt „Magyarország legintelligensebb falujában.”²⁷

Az egyesület vezetősége nem valami előzetesen átgondolt terv szerint dolgozott a telep létrehozásáért, sikerüket talán ennek köszönhették. Ügyeiket három éven át úgy vezették, hogy a majdani építkezések pénzügyi fedezete hiányzott. Ennek ellenére szereztek meg a területet, kezdtek bele a talajegyengető, útépitő, csatornázó munkákba, terveztették meg a házak egy jó részét Bobula János építésszel. E munkák költségeit a tagok belépti díjából és tagdíjából fedezték, de Bobula például hitelre dolgozott. Kölcsönt végül a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank adott; az egyesület minden tagja tervezett háza becsült értékének 50%-át kapta,²⁸ ami a továbbiakban jelzálogként terhelte az ingatlant.²⁹ Az építővállalkozó ezen felül a költségek 15–20%-át kérte még az építetőkötől, s a hátralévő részt 8–10 év alatt részletekben kellett neki törleszteni. Később, 1889-ben – újabb hosszas huzavonák után, amelyek során még Tisza Kálmánt is megkeresték egy küldöttséggel – még 95 ház számára kaptak telket a fővárostól, amelyen hamarosan be is fejeződött az építkezés.³⁰

²⁴ Huszonöt év 14–18.

²⁵ Huszonöt év 19–36.

²⁶ Huszonöt év 37–47.

²⁷ Huszonöt év 61.

²⁸ Huszonöt év 50. „A törlesztés időtartama 38 és fél év volt, a tőkétörlesztés és a kamatjárulék minden 200 Ft. után 6,15% volt.” Huszonöt év 48–51. Az egyesület tagjai a fővárossal és a bankkal is egyénileg szerződtek.

²⁹ A jelzálog szokatlanul új formája volt a magánépítkezések finanszírozásának, általánosság csak az 1890-es évek építőipari fellendülése idején vált. Gyáni 32–59. Ez magyarázza, hogy az egyesület miért járt végig sok bankot hiába, míg hitelezőre talált.

³⁰ Huszonöt év 55–60. A két alkalommal együttesen 400 családi ház számára kértek területet, chelyett összesen 217 épült fel. Huszonöt év 61.

Eredetileg minden ház számára kis előkertet is terveztek, azonban az egyes építetők igényei szerint ezeket gyakran elhagyták. Pótlásukra hozták létre a fasorokat az utcák szélén.³¹ Sok házból építészeti szempontból nem családi ház lett, nem „pavilon rendszerben” épült, ahogyan a korabeli építészeti szaknyelv nevezte, hanem inkább vidéki városok sorházaira emlékeztető épületek születtek (a homlokzatok stílusa vegyes, tervezők szerint változik). Mégis Magyarországon először itt épültek kertben álló lakóházak nagyobb számban, s ez újdonság volt a kastélyokhoz, nyaralókhoz, bérházakhoz, sorházakhoz képest. Azonban nem csak az építetők nem voltak tisztában a családi ház fogalmával.³² Amikor a Tisztviselőtelep létrejöttét eredményező mozgalmakhoz kapcsolódóan a Magyar Mérnök és Építész Egylet pályázatot írt ki családi ház tervezésére, a legtöbb beérkezett pályaművet nem tudták elfogadni, mert a tervek drága nyaralókra, villákra vonatkoztak, vagy pedig szerény sorházakra.³³ A családi ház és a hozzá kapcsolódó életmód eszménye még nem volt tehát széles körben ismert, még az építés szakmában sem, éppen a tisztviselőtelepi építkezés és annak publicitása következtében – az Építési ipar például több cikkben számolt be róla alaprajz- és homlokzatvázlatokat is közölve – fordult a téma felé a közfigyelem először.³⁴ A Tisztviselőtelep létrehozását tehát nem annyira az életmódreform elvont eszméi ihlették – még ha a létrejötté körül bábáskodók egy része ennek elveivel tisztában is volt³⁵ –, mint inkább a lakosainak közvetlenül átértzett spontán igényei. A legkisebb telek a telepen 647 m² volt, a legnagyobb pedig 1440 m²; Bobula, aki az első hullámban épített házakból 52-t épített, négy szabott árú háztípussal dolgozott. A legkisebb, háromszobás fürdőszoba nélküli volt, de ehhez is tartozott veranda és pince, 4064 Ft. volt. A második már négyszobás és fürdőszobával ellátott, de pince nélküli volt, ennek ára 5693 Ft. A harmadik típus, amely az

³¹ É. i. XI. évf. 1887. május 29. 1–2.

³² Ennek lényege a „humanizált magántájbán” álló ház, amely egyszerre jelentette a jómódot, társadalmi rangot, a szabadságot, a városi kötöttségektől való mentességet, a természettel való harmóniát, a bensőségesség szigetét, a család magánéletének védett keretét, a civilizáltságot. Előzményének a barokk kastélyok parkjaiban álló pavilonok tekinthetők. Sármány 1992.

³³ É. i. VIII. évf. 1884. március 30. 1–2.

³⁴ Ezen kívül napilapok és hetilapok, mint például az Ország Világ (1888. 173.) is tudósítottak a telep épüléséről.

³⁵ Bobula fiatalabb korában angliai és franciaországi tanulmányúton is járt, később részt vett újabb telepek létrehozására irányuló törekvésekben: az 1890-es évek közepén egészében, középületekkel együtt megtervezte a Mátyásföld mellett felépítendő Pest-Szent-István telepet, ez azonban valószínűleg nem jött létre. E telep érdekében tartott előadásai az akkor korszerű várostervezési-építészeti elgondolásokban elég járatosnak mutatják; ezekben New York városnegyedével és az ottani középosztály életformájával is foglalkozott. Építészeti Szemle. 1898. VII. évf. IV. füzet 16–21. (a továbbiakban: É. Sz.), és É. Sz. VII. évf. V. füzet 13–17.: Bobula két, sokban azonos tartalmú, felolvasásának szövege, amelyeket az „Otthon” írói körben és a Magyar Mérnök és Építész Egyletben tartott.

előzőhöz hasonló volt, csupán egy boltnak, házmesterlakásnak alkalmas szuterént foglalt magába, már 8033 Ft-ba került. A negyedik típus pedig, amely egy emeletes, pincés, kétklakásos ház volt, 16 300 Ft-ért volt megépíthető.³⁶ A házak tehát a középosztályi igényeknek még éppen megfelelő típusoktól indultak, de az igazán nagy, 6–8 szobás lakások szintjére már nem jutottak el. Magánépítkezésként, vagyis nem építési vállalkozó által felépítve, hanem az építetők közvetlen irányításával, esetleg munkájával mindössze három ház készült a telepen.

Az egyesület tagjai a fővárosban lakó állami, fővárosi, megyei tisztviselők lehettek, ideértve a tanárokat és tanítókat is; a tagság feltétele volt, hogy a házakra vonatkozó terveket bemutassák jóváhagyás végett a vezetőségnek.³⁷ A 217 telepes közül 161 foglalkozását sikerült megállapítani.³⁸ A valóságban nem mindegyik telepes volt köztisztviselő; 11 magántisztviselő is akadt köztük, sőt egy órásmester és egy kádár is, ez utóbbi talán szülésznő felesége révén került a telepre. A köztisztviselők között legnagyobb arányban a következő intézmények tisztviselői szerepeltek: a vasúttól 20 fő (elsősorban MÁV, de néhány más társaság is), a postától 18, a távírdától 13 (e kettő együtt a vasutasoknál is nagyobb csoportot tehát), 11 tanár és ugyanennyi tanító lakott a telepen, a fővárost 10 személy képviselte, s ugyanennyi pénzügyminisztériumi tisztviselő is volt az alapítók között. Az igazságszolgáltatásban dolgozott további 10 telepes, 7 tisztviselő a Közmunka-, és Közlekedési Minisztériumban dolgozott, akiknek nagy része postatiszt volt. Megyei tisztviselők alig telepedtek le a Tisztviselőtelepen, mindössze 2 főt találunk.

A rangkülönbségek skálája a Tisztviselőtelepre költözötteknél igen széles volt, de a kevés szélső eset mellett a döntő többséget a beosztott tisztviselők alkották. A legalacsonyabb társadalmi helyzetű telepeceket a tanítók jelentették, továbbá az Állami Gépgyár művezetői (4 fő), akiket talán a gyár főmérnöke hozott magával. Ez utóbbi már a Tisztviselőtelep legrangosabb lakói közé tartozott. Ugyanebbe a csoportba sorolható még két curiai bíró, Pest P. S. K. K. vármegye főjegyzője, Budapest két tanácsnoka, a Fővárosi Bejelentőhivatal főnöke, a Budapesti Központi Postahivatal főnöke, egy egyetemi magántanár, egy nyugállományú honvéddőrnagy, aki a képviselőház terebiztos volt, valamint egy aktív honvéd százados. A magasabb társadalmi helyzetűek közé tartozott még a minisztériumi hivatalnokok közül a Pénzügyminisztérium Jogügyi Igazgatóságának egy főtanácsosa, valamint a tanárok közül az, aki nem polgáriban, felsőkereskedelmi-, hanem főgimnáziumokban, főreáliskolákban tanított; közöttük előfordul egy akadémiai levelező tag és a Kisfaludy Társaság egy tagja is.

³⁶ É. i. XI. évf. május 22-i és 29-i száma 1–2. oldalak mindkét esetben.

³⁷ Huszonöt év 55–60. Az egyleti szabályok szerint pincelakást csak házmesterek számára volt szabad építeni.

³⁸ A *Huszonöt év* közölte az első tulajdonosok névjegyzékét; ezeket a neveket a Budapesti lakcímjegyzékben visszakeresve – a név és a tisztviselőtelepi cím itt lehetővé tette az azonosítást – az itt talált körülbelüli foglalkozási megjelölés és a név alapján megkereshetőek voltak az első telepecek a Tiszticímterben.

A telep többségét azonban számtisztek, tisztviselők alkották. Megfigyelhető, hogy egyes konkrét munkahelyekről csoportosan léptek be az egycsüлтbe az ott dolgozók, illetve talán egy-egy vezető hozta magával több beosztottját, mint például a Budapesti Főpostahivatalból (6 fő). A MÁV Központi Igazgatóság Ellenőrzési Szakosztálya Pénztári Szolgálat Ellenőrzési Osztályáról például 9 tiszt is letelepedett, a Koronaherceg utcai Budapesti Központi Távírdáállomásról, ahonnan az egycsüлт szervezése elindult, szintén 9 tiszt építetett végül házat, a Közmunka és Közlekedési Minisztérium Posta Szakosztályáról 7 tisztviselő került a tisztviselőtelepi lakosok közé, s ugyanígy egy-egy kisebb csoporttal képviseltette magát a Pénzügyminisztérium Jogügyi Igazgatósága, a Budapesti Sós-jövedéki Hivatal, a II. (pesti) Állampénztár, a Fővárhivatal és a MÁV Budapesti Főpályaudvarához tartozó Mozdó Postahivatal. Az egy-egy munkahelyről származók gyakran ugyanabban az utcában telepedtek le.

Tulajdonos volt a Tisztviselőtelepen Szász Károly és több hozzátartozója is, ami azt mutatja, hogy a két egymástól függetlenül indult családi házaskozgalmom, valamikor egycsüлт. A Szász család tagjai azonban nem laktak a telepen s ezzel nem álltak teljesen egycsüлт, rajtuk kívül is akadt néhány tulajdonos, aki nem lakott ott. De az sem volt ritka, hogy egy családból többen, rokonokkal együtt – esetleg egy utcában – építkeztek.

A Tisztviselőtelep lakossága az alapítás után gyorsan cserélődött.³⁹ Huszonöt évvel az alapítás után a telep lakosságának óvatos becsléssel számolva is legfeljebb egyharmada került ki az alapítók, illetve azok leszármazottai közül.⁴⁰ Az 1910-es évek elejére a telep lakossága között valóban megnőtt a nem köztisztviselők aránya. A legnagyobb kategória – ha egyben kezeljük a különféle csoportokat – az önállóké, bár valószínű, hogy a magánzók egy része valóban nyugdíjas vagy nyugdíjas özvegy, és valószínű, hogy a háztulajdonosok egy része is csak a tisztviselőtelepi házat birtokolta. Van azonban öt kereskedő és egy gyártulajdonos is, továbbá négy nagyobb vállalat vezetője. Nem nőtt viszont a magántisztviselők száma, mindössze négy került 1912-ig a telepre. A köztisztviselőket tekintve valamivel előkelőbbé vált a telep; részben, mert az egykori alapítók időközben magasra érték karrierjükben, részben pedig, mert az újonnan odaköltözők között is viszonylag kevesebb volt az egyszerű tisztviselő (13 fő), művezető (2 fő), tanító (4 fő) és több a valamilyen magasabb pozíciót betöltő személy. Ez utóbbiak közé tartozott két arisztokrata: gr. Csáky László, és özv. br. Radvánszky Béláné, született Tisza Paulina, Tisza Kálmán lánya, továbbá egy vezérkari ezredes, 5 honvédtiszt, valamint 3 honvéd főállatorvos, 5 bíró, 4 egye-

³⁹ A telep, a legtöbb ház tervezője, Bobula János szerint az 1898-ra tisztviselő jellegét már teljesen elvesztette. Bobula János felolvasása a Magyar Mérnök és Építészegyletben április 18-án. É. Sz. 1898. IV. füzet 16–21.

⁴⁰ A *Huszonöt év* közölte az 1911-es tulajdonosok listáját is, teljes pontossággal azonban nem állapítható meg, hogy ki a nem beházaskodással odakérült új tulajdonos, másrészt a gyakoribb vezetéknevek is bizonytalanságot okoznak, továbbá az is nehezíti a pontos azonosítást, hogy a telep lakosai a telepen belül is költöztek.

temi tanár, egy kerületi előjáró és egy rendőrkapitány, az állami Gépgyár két vezetője és hét különféle tanácsos.

Gyakorivá vált, hogy a házak tulajdonosai nem laktak a telepen, és az is, hogy egy család több házat birtokolt. Földváry Imre férfidivat-kereskedőnek például két háza volt a telepen, egy további házat birtokolt a felesége, és találunk az adatok között egy Földváry Vilmos nevű tulajdonost is; s elképzelhető, hogy Földváry Imrécék nem laktak a Tisztviselőtelepen.

Milyen viszonyok után vágytak a telepesek, milyen igényeket követve választották a városból való kiköltözést? A telep vonzó értékeinek megfogalmazásánál a vidéki életmód eszménye jelenik meg.⁴¹ A nagyvárosban „házzól házra vándorolnak”, s „a bérházakban nincs kert, gyümölcsfa”, új otthonaikban viszont „a napi munka után jól esik a pihenés, s a gyerekeket nem zavarja el az udvarról a goromba házmeister.”⁴² A bensőséges családi élet, mint a munkával szembeállított pihenésnek, szabadidőnek a tere új elem a századvégen a középosztálybeli családnak az egyének életében betöltött szerepében. Korábban a lakás nem az a teljesen privát jellegű tér, ahová a családtagok visszavonulnak a munkából, külvilágból, mint ahogyan a család sem feltétlenül az a közeg, ahol az emberek a legfelszabaldultabban érzik magukat, és amelynek tagjaiból erős érzelmi kötődések formálnak kifelé zárt, szoros közösséget.⁴³ Ebben a korszakban a más háztartásokkal egy lakótérben élő családok száma nagyon nagy: Pesten 1870-ben még csak a háztartások 32–37%-a élt egyedül, ez az arány 1930-ig körülbelül kétharmadra nőtt.⁴⁴ A vidéki élet ideálja összekapcsolódik a saját tulajdon eszményével s mindkettő az otthon, a megfelelő presztízsű otthon⁴⁵ fogalmával, amely a család ben-

⁴¹ A telepesek egy jó része, figyelembe véve a Budapestre való bevándorlás korabeli arányait, valószínűleg vidéken nőtt fel.

⁴² Huszonöt év 6–7.

⁴³ Hogy a tisztviselőtelepi családok ebből a szempontból már a mai családmódel felé mutató vonásokat hordoztak, jelzi az is, hogy a Lakcímjegyzékben sokszor a férj mellett a feleséget is gyakran bejelentették ugyanazon a címen, sokszor foglalkozásával együtt – tanítónő a legtöbbször, de előfordul távírdakezelő is. Ez utóbbi tény azt mutatja, hogy a fenti szemponton kívül (azzal összefüggésben) ezek a családok sokszor már a pénzkereset, a munkamegosztás szempontjából is a mai általános gyakorlathoz közelítettek. Mindez azt valószínűsíti, hogy a telepre költöző középosztályi családok egy részében legalábbis a férj és feleség viszonya már nagyobb érzelmi elkötelezettséget és a korábbiakhoz képest partneribb viszonyt jelentett.

⁴⁴ Faragó Tamás: Családok és háztartások Budapest (1850–1944). In: Közéltések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára. Szerkesztette Mohay Tamás. Debrecen, 1992.

⁴⁵ Babits Mihály egyik regényében is előfordul egy tisztviselőtelep. Babits Mihály: Kártyavár. Egy város regénye. In: Összegyűjtött munkái VI. 1945. 93., 98. Itt Partos Kálmán Szakolcáról Újpestre helyezett járásbíró úgy érzi „még szebb és urasabb dolog így, nem Pesten, hanem Pest mellett valahol, kertes házban, talán villatelepen: a gyerekeknek sem árt a jó

sőséges életének színtere. A családi otthon a bérházakban nem tud kialakulni – ez a gondolat megjelenik Neményinél is⁴⁶ –, de ez véleménye szerint nemcsak a bérházak jellegéből következik, hanem a tisztviselők anyagi viszonyaiból is: jövedelmük túl alacsony a lakbérékhez, a megfelelő otthon megteremtéséhez szükséges összegekhez képest.⁴⁷ Ez utóbbi gondolat egy másik, közel egykorú munkában is megjelenik,⁴⁸ és az egész gondolatmenet később is fölbukkan.⁴⁹ A bérházak túl magas lakbérci gyakran arra kényszerítették a bérlőket, hogy albérlőket fogadjanak be lakásukba, néha egész bérleti láncolat alakult ki,⁵⁰ ezért kívánta Neményi feltételül megszabni, hogy a házakban csak egy lakás lehessen, és tiltotta tervezetében az albérlőtartást. A két lakás engedélyezése egy házban valószínűleg annak következménye, hogy a tisztviselők nyitva akarták hagyni

levégő” ... „Ó micsoda gondolat! Villatulajdonosnak lenni Budapest közelében! Milyen büszke lesz a feleség!”

⁴⁶ Jelentés 8. „Ezen viszonyokban találjuk kútforrását annak az elszomorító szokásnak is, hogy a családfő nem otthon, hanem – állása és foglalkozása szerint – kávéházakban, vendéglőkben vagy pálinkaházakban keres üdülést és feledést”. „Midőn látjuk, hogy mulató helyeink, pl. kávéházaink pompában és számban vetélkednek sokkal nagyobb és gazdagabb városok mulató helyeivel, nem találhatjuk-e magyarázatát ezen jelenségnek abban, hogy Budapest lakosságának nagy része lakásában, otthonában lehetetlen, hogy jól érezze magát.”

⁴⁷ Jelentés 20. „...egész határozottsággal állíthatjuk, miszerint a Budapesten lakó állami vagy városi hivatalnokoknak (a tanárokat és a tanítókat is ideértve) alig 5 százaléka az, aki lakbérilletményével egyedül, egy állásának megfelelő lakást bérelhetne”. Egy postatisztnak – a X. fizetési osztályba tartozván – 600–800 Ft. volt a fizetése, amihez Budapesten még 200 Ft „lakpénz” jött. Csikvári Jákó: Tisztviselői mozgalmak története. 1867–1908. Budapest, 1909. Az 1890-es években ugyanakkor egy Ferenc körúti egy szobás udvari lakás bére, ami a középosztályi igényektől nagyon távol állt, 140 Ft. volt. Gyáni 62. Az 1870-es évek közepén egy kétszobás – szintén nem középosztályi – lakás évi bére 120–270 Ft között változott, kerületek szerint. Budapest története IV. Szerkesztette: Vörös Károly. Budapest, 1978. 238.

⁴⁸ A magyar állami tisztviselők helyzete és ennek javulhatása. Budapest, 1890. Szerző nélkül. 35. (a továbbiakban: A magyar állami tisztviselők) „...nincs családos tisztviselő, legalább Budapesten, ki a rendszeresített lakpénzért viszonyainak megfelelő lakást kaphatna; ha pedig drágábban lakik, miből pótolja, ha rendes évi fizetése rendes szükségletci fedezésére sem elegendő.”

⁴⁹ Pásztor Mihály: Az eladódott Budapest. Budapest, 1907. 7. (a továbbiakban: Pásztor) „A fővárosi ember azért szereti annyira a kávéházat, mert nincs rendes otthona: nem telik rá a jövedelemből.” Pásztor 135. „Rosszul élnek, kényelmetlenül élnek az emberek Budapesten és az a tömérdek, fényes kávéház arról beszél, hogy nincs otthona a fővárosi embernek”... „Nincs otthona, mert a bútorozott hónapos szoba, meg a hiányosan bútorozott éves lakás nem otthona.” Ugyanez a gondolatmenet a kávéházak szerepének magyarázatával megtalálható: É. Sz. III. évf. 1894. május 31. 3–5.

⁵⁰ A jelenséget leírja a Jelentés 16., Pásztor 158–159. és Gyáni 62–74. Ez utóbbi szerint a lakbér 50%-a bejött egy albérlőtől és 20–25%-a egy ágybérlőtől; Pásztor szerint ügyes ember a teljes lakbérét visszakaphatta albérlőktől és/vagy ágyrajárártól.

maguknak a pótlólagos jövedelemszerzésnek ezt a lehetőségét, anélkül azonban, hogy a családi életet egy idegen jelenléte a lakásban megzavarja.

A kiköltöző tisztviselők azonban a vidékies életmód eszményéért egyáltalán nem akarták feladni a nagyvárosi civilizáció vívmányait, ezt mutatja a járda, a csatornázás, a vízvezeték, a közvilágítás gyors létrehozása. Ezt követően kiharcolták maguknak – 1892-ben Baló Géza tagtárs segítségével – a postai kirendeltséget, majd a saját postahivatalt és távíróállomást – Zeiller Kálmán tagtárs közreműködésével – mindketten a Budapesti Posta és Távírdaigazgatóság főtisztjei voltak –, s a telep kapott egy lóvasútvonalat is.⁵¹ A telepesek élelmiszerekkel és szolgáltatásokkal való ellátását is meg kellett oldani. Kezdetben „mozgó kofák” jártak ki a telepre, előzetes rendelés alapján hordva ki a különféle árukat, ezt Kaiser Nándor szervezte meg, majd egy fogyasztási szövetkezet alakult, és az foglalkozott az áruk kiszállításával.⁵² Az egyesület a telep teljes kiépülése után is fennállt, részben a társas élet szervezőjévé alakult, részben pedig a telepesek további igényeit igyekezett érvényre juttatni. Emellett különféle sportegyesület és dalárda is létezett a telepen.

1894-től ünnepelték közösen az egyesület tagjai március 15-ét. Kezdetben ez egy társas vacsora volt, ahol a résztvevők kezükben a „szabadság serlegével” mondtak tósztot, s a szónoklatokat beírták egy piros kötésű könyvbe örök emlékezésként. A vacsorát megelőzte egy ünnepély, ahol is beszédek, szavatok, énekek követték egymást, a vacsorát pedig táncmulatsággal kapcsolták össze, ahol a résztvevők magyaros viseletben jelentek meg, s magyar táncokat jártak. Az ünnepnek fő szervezője sokáig Zseny József volt, 1910 körülől ezt a szerepet tőle Gaál Mózes, a telep gimnáziumának igazgatója és a telep hivatalos történetének szerzője vette át. A táncmulatság helyére ekkor az ő, „az ünnepel összefüggő komoly társadalmi kérdéseket feszegető” beszéde került.⁵³

Sikeres volt az egyesület a telep presztízsét emelő és a telepesek igényeit is szolgáló oktatási intézmények létrehozásában is. Bár első folyamodványukat a főváros elutasította, másodjára – adatgyűjtés és a kérdésben befolyással bíró emberekhez küldött delegációk után – elrendelik egy elemi iskola fölállítását. Az 1893/94-es tanévtől már egy nyolc osztálytermes iskolaépület is van a telepnek.⁵⁴ A következő nagy esemény a gimnázium létesítése volt. 1904-ben a főváros gimnáziumi épületeiből kiszorult 97 tanulót a VI. kerületi főgimnázium két kihelyezett osztályaként a telepi elemi iskola épületében helyeztek el. Ez az egyesület akkori elnökének, Lung György tevékenységének volt köszönhető.⁵⁵

⁵¹ Huszonöt év 63–71., 95–96.

⁵² Huszonöt év 97.

⁵³ Huszonöt év 101–104. Gaál Mózes rendkívül termékeny ifjúsági író volt.

⁵⁴ Huszonöt év 80–91.

⁵⁵ Lung György, aki ekkor a főváros Jogi, Ipari és Rendészeti Ügyosztályának vezetője volt, eredetileg a Szász Károly-féle mozgalomban vett részt, nem tudni, mikor csatlakozott a másik, végül sikeres mozgalomhoz. Személye körül mindenesetre már az 1890-es években is torzalkodások zajlottak a telepen, az 1900-as években pedig már ő az egyesület elnöke.

Szász Károly miniszteri tanácsos értesítette őt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumból, hogy a rendes gimnáziumi épületekből kiszorult diákoknak helyet keresnek, ő pedig azonnal elintézte a főváros tanügyi osztályánál, hogy az ajánlja föl a telepi elemi iskola épületét a diákok számára.⁵⁶ Az ezekből a kihelyezett osztályokból várhatóan kialakuló önálló gimnáziumért megindult a versenytűtás Kőbánya és a Tisztviselőtelep között. A fővárosi közgyűlés először Hock János kőbányai plébános (az 1918-as Nemzeti Tanács elnöke) és Vázsonyi Vilmos agitációjának hatására Kőbánya mellett döntött, de az egyesület, maga mellé állítva Kispest, Szentlőrinc, Erzsébetfalva és a külső Józsefváros vezetőit, ismét deputációkat küldött a kérdésre befolyással bíró személyekhez, s a minisztérium végül a Tisztviselőtelepet részesítette előnyben.⁵⁷ 1909 és 1911 között felépült a gimnázium szecessziós épülete, első igazgatója – aki már a kihelyezett osztályokat is tanította – Gaál Mózes lett.

Tolnai Lajos: *Nem fog megjelenni* című tárcája szerint⁵⁸ 1890 novemberében különös deputáció járt a Pesti Napló szerkesztőségében. A kis elbeszélés tanúsága szerint a főszerkesztő számára csak lassan lesz világossá, hogy ez a küldöttség nem a kézdivásárhelyi regálé ügyben, nem is a kassai Dóm ügyében, nem is a tanítók fizetésemelésének kivívása érdekében az országgyűléshez küldött deputáció ügyében kívánja megnyerni a lap támogatását, még csak nem is egy állandó színházat szeretnének, hanem egy regénnyel van problémájuk. A segédszerkesztő felvilágosítása nyomán – „őszintén megvallom, hogy a regényből annyit ki találtam húzni, hogy annak most már se füle se farka. És még így sem elég nekik”⁵⁹ –, és a delegáció tagjainak egymás szavába vágó, dagályos, de töredezett mondataiból fokozatosan kiderül, hogy a regény, amellyel a küldöttség tagjai csúffá téve érzik magukat „éppen tisztelt nagy hazánkfianak, a főszerkesztő úrnak becses lapjában”⁶⁰ jelenik meg folytatásokban, és a deputáció célja az, hogy a főszerkesztőt rávegyék a folytatások közlésének leállítására.⁶¹

A regény, amely így fölkaavarta a kedélyeket, Tolnai Lajos *Új föld, új szerencse* című műve, amely 1890. október 3-tól jelent meg részletekben a Pesti Napló tárcarovatában. November 14-ig – amikor Tolnai karcolatában kegyetlenül kigúnyolta a Tisztviselőtelep deputációját – már 16 folytatása jelent meg. Tolnai

⁵⁶ Dr. Szalai György: *Kőbánya története*. Budapest, 1970. 87–88.

⁵⁷ Huszonöt év 80–91. Kicsivel később mégis létrejött Kőbányán is a gimnázium.

⁵⁸ P. N. 1890. november 14. 313. sz. 1–2.

⁵⁹ P. N. 1890. november 14. 313. sz. 1–2.

⁶⁰ P. N. 1890. november 14. 313. sz. 1–2.

⁶¹ „ – Tchéát egy regény.

– Igen, Szerkesztő Úr.

– El fogom olvasni.

– Ugyan kérjük, ne is olvassa. Az egy országos bűn!” P. N. 1890. november 14. 313. sz. 1–2.

maga is a telepen lakott, a regényben az alapítást és a telep életét ábrázolta.⁶² Művében a tisztviselők egy képzeletbeli szabad királyi városból, Héderből⁶³ költöznek ki, a telepet megalapítva, egy Porvár nevű területre. A szerző ebben a regényében is valódi személyeket szerepeltetett,⁶⁴ mégpedig oly hűséggel ábrázolva körülményüket és egyéniségüket, hogy könnyűszerrel felismerhetők voltak. A regény és más források összevetése további adalékokkal szolgálhat a tisztviselőtelepi lakosok életvitelére, életviszonyaira nézve.

A főszerkesztő előtt a deputáció tagjai nehéz helyzetbe kerültek. Hiszen tagadniuk kellett, hogy a Tolnai által epésen leírt házasságtörések, mulatozások, csalások, a 217 házból álló telepen közéletet játszó kisszerű figurák hitelesek, ugyanakkor meg kellett indokolniuk felháborodásukat, amely nem lett volna érthető, ha a regény nem tartalmaz sok valóságos elemet. Tolnai a következő szavakat adja a küldöttség vezetőjének szájába: „Hetek óta kínos izgatottságban tartja kedves új városunkat egy nyomorult regény. Igen e férczelményt így nevez- zük magunk között. Vétkes kezekkel nyúl e hitvány mű családi szentélyünkbe, nem kímélve férfit és nőt, özvegyet és ifjút. Eddig nyugodtan szerethettük el egymás feleségét, köthettünk benső viszonyokat, éjszakázhattunk kedélyes ferbli mellett, senki sem dúlta fel békés társaságunkat. Igaz történtek közöttünk csendes részeg pofozkodások, férfias pofonígérések tanárok között, a mi máshol is meg- esik – de pellengérré nem állítottunk – és most...”⁶⁵ Itt a szónok szavai végkép elfulladtak, s a küldöttség tagjainak zavaros felkiáltásaiból az derült ki, hogy ha kell, ők felmennek az országgyűlésig vagy akár a királyig, de az a regény nem jelenhet meg. „Nem, nem, tisztelt nagy hazánkfia, az a regény nem jelenhetik meg. Mi hajlandók vagyunk a főszerkesztő urat kaszinónk, dalárdánk főtiszte- letbeli elnökének megválasztani, de a regény ...

– Mi lefestetjük az arcképét – gyönyörű arc ...

– Szoborba vésetjük ...”⁶⁶ A hasonló hízelkedésekkel megszakított további előadásból kibomlik az eladósodott, de mégis tíz–tizenkétezer forintért építkező tisztviselőkből álló telep képe, ahol majd mindenki betölt valami tisztséget valamely egyesületben vagy kaszinóban, és ahol intrikák és torzsalkodások között egymástól feldicsérve „nagy férfúnak” képzelik magukat a tanárok és postatisz- tek, ahol festményben örökítik meg az elnökök arcképeit, és ahol ez utóbbi dicsőség kivívásáért van, aki képes a tagtársak traktálására költeni egész maradék vagyonát.

⁶² Tolnai Lajos egyetemi magántanár, református lelkész, ekkoriban szabadúszó író, újságíró volt, később tanár, majd a Ferencvárosi Polgári Iskola igazgatója. Gergely Gergely: Egy fej- zet a magyar regény történetéből. Tolnai Lajos pályája. Budapest, 1966.

⁶³ A valódi Tisztviselőtelep egyik utcáját Hédervári utcának hívják. Tolnai a Rezső tér 6. szám alatt lakott.

⁶⁴ Tolnai gyakran tette ezt regényeiben, számos ellenséget szerezve magának. Biró János: Tol- nai Lajos. Magyar Irodalomtörténeti dolgozatok III. Debrecen–Budapest, 1933. 48.

⁶⁵ P. N. 1890. november 14. 313. sz. 1–2.

⁶⁶ P. N. 1890. november 14. 313. sz. 1–2.

A küldöttség tagjainak minden háborgása dacára,⁶⁷ miután távoztak, a főszerkesztő megdicséri a segédszerkesztőt „a pompás reklámregényért”, amelyet a lapnak szerzett, Tolnainak pedig ír, hogy regényét csak bátran folytassa. E kis tárcá után az valóban folytatódott is a lapban, de november 23-án a 21. részzel Tolnai befejezte a regényt egy szemmel láthatólag összecsapott happy end-del. Az imént idézett tárcával valószínűleg már végképp túl messzire ment el, s regényét be kellett fejeznie. Az utolsó részekben már, nyilván nem véletlenül, hiányoznak is a gúnyos jellemábrázolások, botrányos esetek.

A regény olvastán jól érthető a telepiek felháborodása. Az egyesület alapító elnöke, Peterdy Károly Héder város kincstárnoka – a valóságban Gaál Ferenc – a regényben adósságai elől menekülné a telepre, s főként feleségét akarná kiragadni a városi társaságból, ahol az a törvényszéki elnökével férje anyagi lehetőségeit messze meghaladó vetélkedésbe kezdett a reprezentáció tekintetében – toalette-ek és kocsik kell neki –, és ahol veszedelmesen közeli viszonyba került Péter Tamással, aki a legfőbb negatív szereplő a történetben, s talán Rózsa Péter fővárosi tanácsnokkal, az egyesület második elnökével azonos. Könnyen azonosítható a regény szereplői közül Hauser bácsi (Hauser Nándor), a telep uzorása is; a *Huszonöt év*, azaz a telep hivatalos története alapján ő egyértelműen Kaiser Nándorral azonos. Kaiser szintén távírdatiszt volt, az ő „praktikus eszéről” a *Huszonöt év* is megemlékezik. Az övé volt az első elkészült ház, udvarán azonnal kutat fúratott, amelynek friss vizé a telep hivatalos történetében ugyan a szép jövődjé jelképe,⁶⁸ de mivel innen látták el az építkezést vízzel, valószínűleg ez üzlet is volt számára. Emellett udvarán egy deszkabódéban pálinkamérést nyitott, ami a nagy létszámú építkezések közelében ismét csak jól jövedelmezhetett, építők és építtetők egyaránt megfordultak ott. Az utóbbiak, tehát a hivatalnokok társas életének ezt az első fórumát a *Huszonöt év* nosztalgikusan emlegeti, Tolnai regényében viszont a telepesek egyszerűen nem merik megtenni, hogy ne térjenek be Kaiser Nándorhoz, mivel mindnyájan lekötözték. Kaiser igazi üzletei azonban a telep felépülte után kezdődnek. Alakját Tolnai egy másik rövid elbeszélésben is megörökítette.⁶⁹ Ebben „a telep anyala, Hauser bácsi, ki valamikor szatócs volt és jó credménnyel bukott, onnan hivatalt vett, mely mellé temérdek apró hivatalocskát ragasztott, mozgott, forgott a legszorgalmasabban” a telep ügyében. Mikor már állt a telep, tovább buzgólkodva a köz érdekében megszervezte a telep ellátását az élelmiszerektől kezdve az orvoson át az elemi iskoláig. Mindenkiel megrendelési íveket íratott alá, amelyeken a telepesek részletfizetésre megrendeltek a pálinkát, bort, kenyercet, húst és más élelmiszereket Kaiser különböző sógo-

⁶⁷ P. N. 1890. november 14. 313. sz. 1–2. „... a hivatalban rólunk beszélnek ... Escdezünk főszerkesztő úr, mi itt mindnyájan le vagyunk írva, hogy szomszédaink – a kik még nem szereplnek, kaczagnak bosszankodásunkon – annak a regénynek tovább folyni nem lehet. Borzasztó az a regény, még a fogunkat is leírja.”

⁶⁸ Huszonöt év 51.

⁶⁹ Tolnai Lajos: A telep anyala. Képes Családi Lapok, 1890. március 30. XII. évf. 13. sz. 1–3. (a továbbiakban: A telep anyala)

rainál, egy orvost (természetesen szintén sógora) szerzett a telepre, akinek a telepesek évi szabott összeget fizettek, s ugyanígy egy tanítónőt is (ő is rokon), ki magániskolát nyitott. Emellett megszervezte a kaszinóépítést is, s amikor „hirtelen tíz apró, kulturális és nemzetgazdasági egyesület alakult a telepen, csodálatos egyhangúsággal a pénztárnok mindenütt Hauser bácsi lett. Jó előre eljárt a útját és szíves szolgálataiért azt a csekély elismerést kérte, hogy az egyesület pénztárnoka lehessen.”⁷⁰ Kölcsönöket néha szinte rátukmálta barátaira, majd egyszer csak ő is, valamint az összes szállítók is követelni kezdték a részleteket, s a kétségbe esett hivatalnokoknak rendszerint nem maradt más választásuk, ha el akarták kerülni az árverezést, mint elfogadni Hauser bácsi ajánlatát, aki mindig tudott egy vevőt a telepesek házára, rendszerint egy rokonát, aki természetesen jóval az építési költségeken alul vette meg a házat. A regényben Hauser Nándor ugyanígy jelenik meg, csupán valamivel még kiterjedtebb üzleteket folytat: a telepesek és családtagjaik temetését is ő szervezi, csakúgy, mint a nagyobb banketteket, természetesen sógorai és családtagjai közreműködésével, továbbá házasságközvetítő intézetet is fenntart – a regény egyik korosabb hölgszereplőjének férjét ígér öt éven át fizetendő havi 10 Ft. ellenében.

Nem elsősorban a telep hivatalos történetével egyező részletek és az, hogy Tolnai két helyen is szerepelteti a figurát, tetszi Kaiser–Hauser alakját ebben a korban és közegben elképzelhetővé, hanem a budapesti hivatalnokok korabeli életéről beszámoló egyéb források is valószerűvé teszik a figurát, leszámítva Tolnai nyilvánvaló túlzásait. A hivatalon kívüli az egyéb pénzkereső elfoglaltságok elég természetesnek számítottak akkoriban.⁷¹ A szerkesztőségénél járó deputációról szóló tárcájában Tolnai is említi a jelenséget éppen egy Hauser védelmében szóló küldött szavaival. Elképzelhető tehát, hogy Kaiser sokféle tevékenységet folytatott.⁷² De a másik oldalon, a hivatalnokok eladósodottsága felől is valószerű a Tolnai által festett kép. Az eladósodott Budapest megdőbbséget adatai szerint például 1901-ben a főváros 3 166 330 koronát adott ki tanítói fizetésekre, amelyből 1 741 489 korona volt a végrehajtók által valamilyen tartozás miatt leltva.⁷³ Ugyanakkor a fővárosban összesen mintegy 12 000 fizetéseltöltést foga-

⁷⁰ A telep angyala.

⁷¹ Ezt megerősíti az állami tisztviselők helyzetéről szóló tanulmány ismeretlen szerzője is. A magyar állami tisztviselők. 35.

⁷² 1900-ban Magyarországon közszolgálati, illetve szabadfoglalkozású önálló és tisztviselő kereső és eltartottjaik száma összesen 114 761 fő volt, ebből megélhetése érdekében összesen 48 058 fő tevékenykedett bevallottan valamilyen mellékállásban (bár ebből egy jelentős hányad mellékállása a mezőgazdaságban volt, vagyis a hivatal mellett gazdálkodókat is tartalmazza ez a szám), valószínűleg azonban több volt a mellékállásban ténylegesen is dolgozók száma. Magyar Statisztikai Közlemények. 1900. évi népszámlálás IV és V. k. A népesség foglalkozása.

⁷³ Maga Tolnai is mások segítségével építkezett, Királyi Pál, fővárosi tanácsos, Budapest főjegyzője és Török József támogatták anyagilag az építkezés során művészeti pártolás szándékával. Föhrécz József: Tolnai Lajos élete és művei. Budapest, 1935. 97.

natosítottak a végrehajtók, s ezeknek a nagyobbik része a fővárosban élő 13 432 állami és városi tisztviselőre jutott, mivel a magántisztviselők anyagi viszonyaira jobban ügyeltek a cégek, ezért ők ha csak lehetett, kerültek, hogy fizetésükből hivatalosan letiltssanak.⁷⁴ Mindez persze valószínűleg nem jelenti azt, hogy a közép-osztálybeli családok általában, vagy éppen a tisztviselőtelepiek állandóan a csőd szélén álltak volna, de valószínű, hogy ha a sok kisebb-nagyobb tartozásukat, amelyeket folyamatosan fizettek és megújítottak – bekalkulálva az esetleges fizetésletiltást is –, egyszerre követelték tőlük hitelezőik, ami általában nem fordult elő, akkor valóban nehéz helyzetbe kerültek. Az is valószínű azonban, hogy a tisztviselőtelepi lakosok az építkezések miatt a szokásosnál jobban eladósodtak, s így talán anyagilag kiszolgáltatottak voltak.

A telep közéletének regénybeli leírása is összecsengeni látszik a *Huszonöt év* szolid közléseivel. A nagy cél elérése – vagyis a telep létrehozása – után az egyesület a szétesés jeleit mutatta. A telep közléte egy tipikus kisváros viszonyaira emlékeztetett (valószínűleg a hétköznapi élet is sok szempontból hasonlított egy kisvároséhoz.) Az 1890-es évek a pártharcok jegyében teltek el a telepen. Az egyesület és a telep kaszinója között dúló háborúság kiváltó oka az volt, hogy az egyesületi házra, amelyet a kaszinó bérelt, az egyesület március 15-e alkalmából kitűztett egy nemzeti lobogót. A kaszinó ezt – bérlői jogaira hivatkozva – sérelmezte, és a zászlót, hangsúlyozva, hogy nem maga a zászló ellen van kifogása, levette. A hosszan elhúzódó háborúság során végül egy harmadik oldal is kialakult, mivel Lung Györgyöt, a kaszinó elnökét a posztjából kibuktatták, s ő egy külön asztaltársaságot alapított. Évek múltán a kaszinó és az egyesület összeolvadt, az elnök pedig Lung György lett.⁷⁵

Az intrikák, hízelkedések, kicsinyes harcok ugyanígy megtalálhatók a regényben is. Jellemző az is, ahogy az egyesület a sikereket elérte a befolyásos személyekhez küldött deputációkkal. Egy alkalommal a következő szövegű levelet vitte az egyik küldöttség: „... kérjük ... telepünk ... új névvel és pedig a Károlyváros névvel jelöltessék meg; emlékére annak, hogy ez az új telep és a jelzett környezetben minden újabb és pedig legnagyobb mértékű kiváló fontosságú közművek is azon törvényhatóság hozzájárulása és támogatása mellett jöttek létre, melynek 3 Károly nevű jeles férfiú a legelső és legkiválóbb oszlopai: Ráth Károly, Kammermayer Károly, Gerlóczy Károly”.⁷⁶ Ez ügyben azonban az egyesület nem ért el sikert, nemcsak Károlyvárossá nem nevezték át a telepet, hanem nem is választották el Kőbányától, amelynek közigazgatásilag része volt,⁷⁷ és amelytől többször megkísérelt elszakadni. Nem csak a gimnázium ügye és ezek a kísérletek rontották az eredeti Kőbánya és a Tisztviselőtelep viszonyát. A kőbányai polgárok mindig is sérelmezték, hogy míg kerületük a főváros egyik legrosszabbul

⁷⁴ Pásztor 9–11. 1905-ben a fix fizetésekből összesen 5 millió koronát tiltottak le a végrehajtók. Pásztor 122.

⁷⁵ Huszonöt év 74–79.

⁷⁶ Idézi Dausz Gyula: Kőbánya múltja és jelene. Budapest, 1913. 136–137.

⁷⁷ Csak 1950-ben csatolták át a VIII. kerülethez.

közművesített területe, a tisztviselőtelep minden lehetséges közművel el van látva, ami persze nemcsak annak a következménye volt, hogy a Tisztviselőtelep a kerületnek a „városhoz” legközelebb eső részén feküdt, hanem a telepesek igényeinek – a telep levele csatornázással együtt épült – és érdekérvényesítő képességének is, amellyel hamar biztosították a többi kommunális beruházást is.

A Tisztviselőtelep létrehozásában a formálódó középosztály életeszményének egyik első önálló megnyilvánulását láthatjuk. Az életmódreform ideáljaitól még csak kevésbé befolyásoltatva. Születése egyrészt reakció volt a még szintén csak kialakulóban lévő nagyvárosi civilizációs ártalmaira. A nagyvárosi élet árnyoldalait és a gyorsan gyarapodó népességű Budapest lakásgondjait közvetlenül érzékelő tisztviselők számára – mivel valószínűleg jelentős részük rendelkezett tapasztalatokkal a vidéki életről is – természetesen adódó elképzelés lehetett egy kertváros gondolata, illetve olyan ideál, amelyet könnyen magukévá tudtak tenni. Másrészt viszont a telep születését éppen a nagyvárosi infrastruktúra fejlődése tette lehetővé, amennyiben módot adott arra, hogy annak előnyei a város peremvidékein is élvezhetők legyenek. A családi házas életforma emellett adekvát keret volt a középosztályi-értelmiségi rétegekben először jelentkező új családforma számára is.⁷⁸ A telep közéletének sajátosságaiban is jelentkeznek a középosztályra később is jellemző vonások, egyrészt az „egyesületi élet” iránti hajlam, a szabadidőnek spontánul szerveződött egyesületekben különféle tevékenységekkel való eltöltése, másrészt azonban ennek formálissá, tartalmatlanná válása. A Házépítő Tisztviselők Egyesületének létrehozása mindenesetre sikeres kezdeményezésnek bizonyult, amely céljaihoz meg tudta találni a megfelelő eszközöket.

Tolnai Lajos regényét ezekkel a – nyilván ironikus – sorokkal fejezte be: „Évek múltak el. A szép, a gyönyörű telep virágozik. Egy szép városra fejlődött. A régi elemek kipusztultak; a rossz, önző lelkek eltűntek; új tiszta, polgáris, egyszerű élet foly díszes házaiban, boldog családiban. Lombos, árnyékos egyenes, széles utcáin gyönyörteljesen tekint végig a szem. Áldást mondok azokra, kik az első köveket letették és lelkem mélyéből kívánom, hogy e kis paradicsom ... új föld, új szerencse legyen sokakra, ezrekre, lehessen az a késő időnkig.”⁷⁹

⁷⁸ A 80-as évek végén megkezdődött Mátyásföld kiépülése, ami a kezdetektől nem csupán nyaralótelep volt, s ettől fogva már folyamatosak a kísérletek hasonló telepek létrehozására, és folyamatos a középosztály – hol szervezett, hol spontán – kiáramlása a zöldvezeti területekre.

⁷⁹ P.N. 1890. november 23. 322. sz. 21. rész.

ZSOMBOR BÓDY

Porvár, the most intelligent village in Hungary

The paper describes the beginnings of the first suburban estate of family houses with gardens in Budapest. Building one-family houses was a new phenomenon not only in Hungary but on the whole continent in the 1880s, and the “Tisztviselőtelep” [‘civil servants’ housing estate’] was an early manifestation of this new idea. The special feature of the project was that unlike in other cities, such as the *Wiener Cottage Verein* program, the instigators were not members of the richest circles, but came from middle class state employees (railway personnel, post office workers, teachers). The paper discusses in detail the social composition of the population of the housing estate on the basis of the annual registers of civil servants and Budapest address lists. The new initiative was not the result of the ideals of the new middle class way of life, which had reached the Continent from England in several waves in the last third of the 19th century, but rather a spontaneous response to the disadvantages of great city life and the housing shortage then common in Budapest. Thus it can be regarded as one of the first manifestations of the ideals of Hungarian middle class way of life. Also, the building of the housing estate was made possible by the fact that various benefits of city life, such as draining, street lighting, etc., were available in the peripheries as well. The inhabitants of “Tisztviselőtelep” wished to enjoy the benefits of both rural and city life. The paper uses literary sources to scrutinize the social relationships among the inhabitants of the estate.